

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
імені ШЕВЧЕНКА

Том CCLXXV

Праці Комісії спеціальних (допоміжних)
історичних дисциплін

Львів — 2022

Валерій ЛАСТОВСЬКИЙ, Костянтин КРАЙНІЙ

НАДМОГИЛЬНА ПЛИТА З ІМЕНЕМ ОСТАФІЯ ДАШКОВИЧА

Остафій Дашкович (1455—1535), староста черкаський і канівський, безпосередньо причетний до процесу становлення українського козацтва — одна з визначних особистостей української історії. Попри це, він усе ще залишається однією із загадкових постатей, у його біографії міститься значна кількість лакун, на які історикам важко знайти відповіді й до сьогодні. В історіографії йому присвячено велику кількість різноманітних досліджень української, польської та російської науки. Основні тенденції в розвитку поглядів на цю особистість розглянув у кількох публікаціях Валерій Ластовський¹.

Донині в біографії О. Дашковича одним із загадкових залишається питання щодо його смерті, її обставин і місця поховання. У джерелах точної інформації щодо цього немає. До недавнього часу його вирішення пов'язували з надмогильною плитою, що була виявлена на території Києво-Печерської лаври і на якій чітко зазначене ім'я цього відомого державного діяча Великого князівства Литовського першої третини XVI ст. Проте сама плита після її виявлення на довгий час зникла з поля зору дослідників і більш точно на низку питань не можна було відповісти.

Однак унаслідок наукових пошуків на території Національного заповідника „Києво-Печерська лавра“, які ініціював улітку 2022 р. заступник генерального директора з наукової роботи Костянтин Крайній, її зрештою було виявлено. Це дало можливість чітко прочитати напис на могильній плиті й дати відповіді на низку питань, а заодно й поставити інші.

Про зв'язок постати О. Дашковича з Києво-Печерською лаврою свідчив ряд документів, починаючи ще від XVI ст. Висловлювалася думка, що й сам він був тут похований. У цьому був цілком переконаний відомий історик і церковний діяч, протоієрей Києво-Софійського собору Петро Лебединцев (1819—1896). На жаль, невідомо, на що він спирався, але він був упевнений у тому, що могила О. Дашковича була „в великій церкві Києво-Печерської Лаври“².

¹ Ластовський В. Остафій Дашкович в російській історіографії // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.— К., 2010.— Вип. 19.— С. 288—293; його ж. „Славний козак“ Остафій Дашкович в українській історіографії // Гілея.— К., 2017.— Вип. 122.— С. 49—53; його ж. Постаєть Остафія Дашковича у європейській історіографії // Часопис української історії.— К., 2020.— Вип. 42.— С. 18—24.

² П. Л. К статье г. Беляшевского // Киевская старина.— 1889.— № 1.— С. 214.

Пізніші дослідження руїн знищеного під час Другої світової війни Успенського собору лаври дали дуже багато цікавого матеріалу. Перші архітектурно-археологічні дослідження проводили у 1945—1948 рр. під керівництвом Володимира Богусевича (1902—1978). У той час розібрано величезні завали обсягом близько 20 тис. кубометрів і виявлено значний обсяг речового матеріалу. Але наймасштабніші та найтриваліші за часом роботи в соборі відбувалися під керівництвом Миколи Холостенка (1902—1978), який очолював архітектурно-археологічні дослідження Великої Печерської церкви в 1952—1954, 1962—1963 та 1969—1972 рр. За той час повністю розібрано руїни всередині храму та зовні по периметру пам'ятки, здійснено ґрунтовні обміри пам'ятки. Результати своїх досліджень учений публікував у фахових виданнях протягом двох десятиліть, починаючи зі середини 1950-х рр. Вже перші розвідки показали наявність під завалами залишків поховань і надгробних шиферних плит³. А от під час наступних досліджень на початку 1960-х рр. і була виявлена надмогильна плита з іменем О. Дашковича.

Зображення цієї плити було опубліковане у статті М. Холостенка вже 1976 р.⁴ Автор тоді щодо неї виклав достатньо коротку інформацію: „Великий інтерес щодо шрифту та композиції становить плита з поховання 1516 р. (рис. 26). Цікаво, що цей напис веде літочислення від створення світу, в той час як зворотний (що належав похованню 1560 р.) — від Різдва Христового“⁵.

На цьому етапі дослідження як цієї, так і інших надмогильних плит, що були виявлені під час археологічних розкопок М. Холостенка, зупинилося. На довгий час навіть була втрачена інформація про їх місцезнаходження.

Лише у 1990-х роках у наукових колах відновлюється інтерес до цих знахідок. Їх пошуком і вивченням зайнявся відомий дослідник середньовічного Києва, археолог Гліб Івакін (1947—2018)⁶. Проте йому не вдалося відшукати місцезнаходження оригінальних пам'яток, як він повідомляв в особистій бесіді авторам цієї публікації. І тому змушений був спиратися винятково на ту інформацію, яку оприлюднив М. Холостенко.

Згодом саме ці публікації стали джерельною основою для робіт О. Чумаченко 1999 р. та В. Ластовського 2002 р. У першій із них дослідниця хоч і не вказувала на знахідку плити, чітко зазначила, що О. Дашкович був похований в Успенському соборі Києво-Печерської лаври⁷. А от вже у другій зроблено спробу прочитати текст плити (за публікаціями М. Холостенка та Г. Івакіна)⁸. В останній публікації, слід зауважити,

³ Холостенко Н. В. Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры // Советская археология.— 1955.— Т. 23.— С. 341—358.

⁴ Холостенко М. Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.— С. 163.

⁵ Там само.— С. 162.

⁶ Івакін Г. Историчний розвиток Києва XIII — середини XVI ст.— К., 1996.— С. 174—175.

⁷ Чумаченко О. Образи з минулого. Біографічний довідник осіб, похованих в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.— К., 1999.— С. 53.

⁸ Ластовський В. До питання про поховання Остафія Дашковича в Успенському соборі Києво-Печерської лаври // Велика Успенська церква Києво-Печерської лаври. Слід у віках.— К., 2002.— С. 121—124.

допущено низку помилок, але наголошено на тому, що „поки що рано стверджувати про поховання Остафія Дашковича в Успенському соборі“ і визначено потребу проведення додаткових пошуків з виявлення надмогильної плити та прочитання тексту на ній. Як бачимо, вдалося відшукати плиту лише за двадцять років, улітку 2022 р. Пошуки здійснювали науковці науково-дослідного відділу історії та археології Національного заповідника „Києво-Печерська лавра“ в межах реалізації проекту зі створення лапідарію Києво-Печерської лаври. Знайдена вона була серед будівельного матеріалу, переміщеного з руїн Успенського собору перед початком його відтворення у 1998—2000 рр. На жаль, плита була виявлена вже розколотою навпіл (на фотографії в роботі М. Холостенка вона ціла). Очевидно, саме це завадило попереднім дослідникам атрибутувати наявну плиту із фотографічним зображенням 1970-х років.

Плита виготовлена з шиферу (перафілітового сланцю), має прямокутну форму; її розміри 73×41×7 см. По боках — численні надколи, з однієї сторони плити (де згадується ім'я Остафія Дашковича) наявний великий фрагмент розчину, радше вапна, розміром 4×20 см; з іншої сторони плити — два невеликі пізніші вирізи, приблизно 5×7 см.

Ще М. Холостенко у своїй роботі зазначав, що плита має дві сторони: сторона А — найдавніша, і напис на ній датував 1516 р.; сторона Б — більш пізня і, відповідно, на думку М. Холостенка, її можна датувати 1560 р.

На стороні А надмогильної плити фігурує напис, який можна поділити на три композиції: а) композиція з іменем померлого у верхній частині плити; б) композиція по периметру плити, яка є поясненням до імені померлого; в) композиція центральна із зображенням герба.

Композиція у верхній частині плити: „В ЛЕ(Т) ѿЗКД ИН(Д)К Д БОРИСЬ“. Текст розшифровується так: „В літо 7024 індікта д Борис“. Відповідно, дата 7024 від сотворення світу — це 1516 р.

Композиція по периметру плити: „КОМОРНИ(К) ПАНА АСТАФІЯ Д(Ш)КОВІЧА ГЄ ПІ ПРЕСТАВІСЯ“. Текст розшифровується так: „Коморник пана Остафія Дашковича січня Господи преставився“. Літери „ГЄ“, найімовірніше, слід читати як скорочення від „генваря“, а „ПІ“ — як скорочення від „Господи“.

Композиція центральна — це зображення герба, відомого як „Могила“. Візуально — це зображення квадрата з приєднаними до нього з двох сторін хрестами.

На стороні Б надмогильної плити композиція напису достатньо проста. Вона складається з одного речення по периметру двох її сторін. Але ця сторона збереглася значно гірше від сторони А, і тому напис проглядається лише частково. Верхня частина плити: „НѢ <?> М ІЮ(Л) Ѣ“. Бокова частина плити: „ПРЕСТАВІСЯ ПАН“. Вочевидь, перші літери напису „НѢ“ М. Холостенко і трактував як 1560 р. Але, можливо, цей момент є помилковим, оскільки в кириличній абетці 1560 р. повинен був би бути записаний так: „ѠФѢ“.

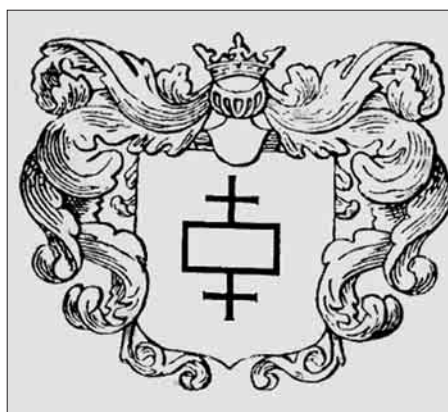
Щодо сторони Б, то нам уявляється, що цей напис, можливо, є незакінченим чи навіть бракованим. Для цього припущення є дві підстави: по-перше, напис міститься тільки з двох боків плити і цілком очевидно, що передбачалося його продовження і далі по її периметру; по-друге, на плиті немає імені чи/та прізвища, немає навіть натяку на можливість їх наявності.

1. Надмогильна
плита з іменем
Остафія Дашковича.
Сторона А

2. Надмогильна плита
з іменем Остафія Дашковича.
Сторона Б

3. Герб „Могила“.
Зображення з книги
Войцеха Кояловича

Однак наявна й інша версія — первісна більш рання плита могла бути розрізана, і ми бачимо половину чи навіть чверть могильної плити Б. У такому разі її початковий розмір мав бути приблизно 150×80 см — цілком імовірний для так званої „ростової“ могильної плити. Тоді стає зрозуміло, чому напис йде лише з двох боків. Але для остаточних висновків потрібно провести ретельне фізико-хімічне обстеження самої плити.

Нині можна робити лише певні припущення, спираючись на відомі нам факти використання шиферних плит, що дійшли до нас від часів Середньовіччя. Ймовірно, ця плита є предметом кількарязового використання. За великокняжої доби вона могла прикрашати підлогу Великої Печерської церкви — Успенського собору. Згодом, на самому початку XVI ст. її використано як поховальну. Невдовзі плиту розрізали на кілька частин і використали для повторного поховання (враховуючи, що вже у той час кількість вільного місця для поховання у Великій Печерській церкві швидко зменшувалася і, відповідно, зростав розмір вкладу, який мали робити ті, хто бажав бути тут похованими, цілком вірогідне припущення, що Борис або був родичем похованого під плитою, або хтось з його близьких „відкупив“ частину місця для поховання). Згодом, у XVIII ст. шиферні плити прибирають зі собору. Частину з них використовують як сходинок у підземні приміщення або для мощення доріжок у лаврі. Зважаючи на зроблені вирізи і сліди кладки, не оминула ця доля й плиту „коморника Бориса“.

Втім нині найбільший інтерес у нас викликає напис на стороні А, який цікавий з кількох моментів. Адже він дає деякі нові свідчення як про оточення О. Дашковича, так і про використання герба „Могила“.

По-перше, сам напис уже свідчить про високе і престижне становище О. Дашковича у суспільстві початку XVI ст. Інакше його просто не згадували б тут.

По-друге, з цього напису можемо зробити висновок, що в О. Дашковича на службі перебувала особа, яка займалася безпосередньо веденням його господарчих справ. Цією особою й був коморник Борис. Відзначимо, що майно О. Дашковича мало значні розміри і зосереджувалося, головним чином, у Києві та на Київщині.

Вважається, що коморниками називали різних за статусом осіб: 1) найбідніших селян, які не мали де проживати, крім як у найманих ними коморах; 2) ключників, тобто управителів державним чи приватним господарством; 3) помічників у здійсненні судочинства в підкоморських судах⁹. Цілком очевидно, що у написі на могильній плиті не може йтися ані про збіднілого селянина, ані про працівника судової системи; отже, там згадується тільки особа, що вела господарство О. Дашковича і, найімовірніше, проживала у Києві. В документах кінця XV — початку XVI ст. згадки про коморників містяться неодноразово, зокрема, серед матеріалів Литовської метрики. Наприклад, ми бачимо 1499 р. згадку про коморника короля Олександра Ягеллончика¹⁰, 1506 р.— про коморника хана Шейх Ахмеда¹¹, 1533 р.— про коморника королеви Бони Сфорци¹²

⁹ Гуржій О. Комірники, коморники // Енциклопедія історії України.— К., 2007.— Т. 4.— С. 469—470; Ковальова С. Коморник // Там само.— С. 488.

¹⁰ Lietuvos Metrika. Knyga N 5 (1427—1506).— Vilnius, 2012.— P. 137—138.

¹¹ Там само.— P. 68.

¹² Lietuvos Metrika. Knyga N 8 (1533—1535).— Vilnius, 1999.— P. 52.

та ін. Коморники могли належати до збіднілих дворянських родів. Найімовірніше, не до дуже знатних родів належав і коморник Борис.

По-третє, надзвичайно цікавим є момент із наявністю герба „Могила“ на плиті. Про цей герб існує не так вже багато наукових публікацій. Здебільшого вони стосуються лише повідомлень у гербознавчих довідниках. Як правило, зображення цього герба містить у собі три хрести. Саме таким ми його бачимо чи не вперше у Бартоша Папроцького (1543—1614)¹³. Згодом історик і теолог Войцех Коялович (1609—1677) вказував, що є й різновид герба „Могила“, в якому використовуються не три, а лише два хрести; і він вказав на родину Биховців у Троцькому та Мінському воєводствах¹⁴. Згодом це повторив і польський священник Каспер Несецький (1682—1744)¹⁵. Якщо повернутися до твору Б. Папроцького, то він не розрізняв видів цього герба, лише вказав, що „Бихавці у любельському воєводстві дім стародавній“¹⁶. Але тут він, здається, сплутав рід Биховців із родом Бихавців.

Проте чи мав покійний Борис хоч якийсь стосунок до роду Биховців — це питання поки що не з'ясоване. На початку XVI ст. Биховці був один із відомих боярських родів у Смоленській землі, котрий у подальшому, після переходу Смоленська під владу Московської держави 1514 р., проживає вже у Мінському та Троцькому воєводствах¹⁷.

Що стосується плити з іменем Бориса, то, зрозуміло, не викликає сумнівів, що саме коморнику О. Дашковича належав герб „Могила“ з двома хрестами. Але історія з означеним гербом має досить цікаве і перспективне для дослідження продовження. За деякий час він знову з'являється в документах у зв'язку з діяльністю О. Дашковича. В описі Черкаського замку 1552 р. відзначено, що на його озброєнні є „гармати дві бронзові, обидві рівні, однієї форми, уздовж по 8 п'ядей. Куля з куряче яйце. Число на них письмом латинським „1532“, герб...“¹⁸ І далі в тексті йшло зображення, ідентичне до могильної плити з Києво-Печерського монастиря. В даному випадку слід відзначити, що появу цих гармат можна пов'язати з обороною міста Черкаси від армії кримського хана Саадат-Герая 1532 р., якою й керував тодішній староста черкаський О. Дашкович¹⁹.

У зв'язку з цим виникає питання щодо зв'язку між зображенням герба на надмогильній плиті 1516 р. та зображенням герба в опису Черкаського замку 1552 р. Можна висловити три припущення: 1) можливо, хтось із представників родини покійного Бориса продовжив перебувати на службі в О. Дашковича і згодом зробив суттєвий як для того часу вне-

¹³ Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego, zebrane i wydane r. p. 1584 / Wyd. K. J. Turowski.— Kraków, 1858.— S. 867.

¹⁴ Kojalowicz W. Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego tak zwany Compendium.— Kraków, 1897.— S. 169.

¹⁵ Herbarz Polski K. Niesieckiego S. J.— W Lipsku, 1841.— T. VII.— S. 447.

¹⁶ Paprocki, B. Herby rycerstwa polskiego...— S. 867.

¹⁷ Шаланда А. Сапраўдны гербоўнік шляхты Ваўкавыскага павета ВКЛ у XVI—XVIII ст. // Ваўкавышчына.— 2007.— № 5.— С. 1—10.

¹⁸ Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас.— Київ; Черкаси, 2016.— С. 248.

¹⁹ Ластовський В. Облога Черкаського замку у 1532 р. (із історії міжнародних відносин у Східній Європі в 30-х роках XVI-го ст.) // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів.— К., 1999.— Т. 3.— С. 76—96.

сок в укомплектування Черкаського замку у зв'язку з подіями 1532 р.; 2) можливо, хтось із тієї ж родини, підтримуючи зв'язки з паном Остафієм, виступив своєрідним меценатом Черкаського замку; 3) можливо, сам О. Дашкович мав родинний стосунок до цього герба. В історичній науці поширена думка, що О. Дашкович мав герб або „Леліва“, або „Корибут“. Проте є серйозні підстави сумніватися в цьому²⁰. Вони базуються на тому, що О. Дашкович жодного стосунку не мав до тих родин, які належали до гербів „Леліва“ та „Корибут“, а прижиттєвих печаток з його гербом так виявлено і не було (вказівка на зберігання такої печатки на документі у Центральному державному історичному архіві України в Києві помилкова).

Таким чином, тепер ми можемо чітко стверджувати, що виявлена надмогильна плита не була пов'язана з похованням О. Дашковича. У той же час аналіз її тексту підтвердив зв'язок черкаського старости з Києво-Печерським монастирем і деякою мірою розкрив питання щодо найближчого оточення старости. Крім того, виявлена надмогильна плита дає вагомому додаткову інформацію до практики поховань на території Києво-Печерської лаври. Важливою вона є і як пам'ятка палеографії початку XVI ст.

Valeriy LASTOVSKIY, Kostiantyn KRAINIY

TOMBSTONE WITH THE NAME OF OSTAFIY DASHKOVYCH

The article is dedicated to the situation connected with the tombstone of the early 16th century discovered on the territory of the Historical and Cultural Reserve of the Kyiv Caves Monastery in the 1960s. It is of particular interest due to the name of the famous military and statesman, Ostafiy Dashkovych (1455—1535), written on it. The researchers focus on the process of discovering the stone, introducing relevant information into public academic circulation and attempts to interpret the images on it. Attention is drawn to the presence of a coat of arms on the plate, and an assumption is made regarding its attribution. The opinion is also expressed that the discovered stone could have been used several times and was in the Dormition Cathedral of the Kyiv Caves Monastery from the beginning. The final conclusion is that the tombstone was not connected with the burial of Ostafiy Dashkovych. At the same time, it should be considered as a monument of Ukrainian paleography of the early 16th century.

²⁰ Lastovskyi V., Bilecka O. The historiographic situation regarding Ostafiy Dashkovych's coat of arms // Східноєвропейський історичний вісник.— Дрогобич, 2020.— Вип. 17.— С. 221—228.

48. Печатки Данила князя з Острога 1366 р. та Фридерика Федоровича князя Острозького 1438 р.
49. Печатки князя Костянтина Івановича Острозького 1508, 1515/1520 і 1520 рр.
50. Хоругва з гербом князя Костянтина Івановича Острозького на картині „Битва під Оршею 1514 р.“
51. Печатки княгині Марії Ксенії Острозької *першої третини XVI ст.* і її доньок Олени та Василиси 1536 і 1572 рр.
52. Печатки князів Іллі Костянтиновича Острозького 1535 р. та Василя-Костянтина князя Острозького 1551, 1555 і 1556 рр.
53. Печатки князів Льва Курцевича Буремльського 1522 р., Богдана Курцевича *середини XVI ст.*, Василя Курцевича Булиги 1540 р. та Олександра Курцевича 1582 р.
54. Печатки панів Василя Дешковського 1580 р., Богуша Дешковського 1571 р., Івана Богуша Дешковського 1608 р. та Миколая Дешковського 1635 р.
55. Печатки Лецька Ленкевича Русановського з Никифора 1589 і 1601 рр.
56. Печатки панів Остафія Халецького 1550 р., Богдана Халецького 1571 р., Андрія Халецького 1576 р. та Дмитра Халецького 1585 р.
57. Матриці печаток панів Михайла Тишковича, Василя Тишковича Калениковича та Мартина Юрійовича Тишкевича *XVI ст.*
58. Печатки Федора Єльця 1514 р. і Теодора Єльця 1634 р.
59. Печатки Дмитра Федоровича Єльця 1585 р., Костянтина Дмитровича Єльця 1625 р. та Федора Івановича Єльця 1565 р.
60. Печатки панів Олехна Ласка 1559 р., Івана Олехновича Ласка 1569 р. та Кузьми Васильовича Ласка 1584 р.
61. Печатки панів Михайла Михайловича Ласка Вороновицького 1604 р., Василя Богдановича Ласка Вороновицького *першої половини XVII ст.* і 1644 р.
62. Печатки панів Михайла Павші 1512 р. і Богуфала Михайловича Павші 1569 р. та пропис печатки Якуба Павші 1598 р.
63. Печатки панів Григорія Ласка Чернчицького *зламу XVI–XVII ст.* та Семена Ласка Чернчицького 1548 і 1569 рр.

До статті В. Ластовського, К. Крайнього

64. Надмогильна плита з іменем Остафія Дашковича. Сторона А.
65. Надмогильна плита з іменем Остафія Дашковича. Сторона Б.
66. Герб „Могила“. Зображення з книги Войцеха Кояловича.

До статті А. Сови

67. Печатка пластового куреня „Лісові Чорти“ у Львові.
68. Штампи пластового куреня „Лісові Чорти“ у Львові.
69. Печатка пластового куреня „Лісові Чорти“ у Львові.
70. Штамп пластового куреня „Лісові Чорти“ у Львові.
71. Печатка пластового куреня „Лісові Чорти“ у Львові.
72. Печатка пластового куреня „Лісові Чорти“ у Львові.
73. Відзнака пластового куреня „Лісові Чорти“ у Львові. *Друга половина 1920-х рр.*
74. Запрошення на церемонію посвячення прапора пластового куреня „Лісові Чорти“ у Львові. *Червень 1929 р.*
75. Віднайдена частина прапора пластового куреня „Лісові Чорти“. *7 червня 2007 р.*
76. Лицева і зворотна сторони прапора пластового куреня „Лісові Чорти“ у Львові після реставрації.